

2.2. Голодомор 1921-1923 рр. у степовій Україні

Складною та неоднозначною була ситуація в економічній сфері. Перехід від політики “воєнного комунізму” до непу відбувався не одномоментно, а зайняв певний проміжок часу (орієнтовно 1921 – перша половина 1923 рр.). Тому ми вважаємо за потрібне виділити в соціально-економічному і політичному розвитку українського села окремий етап переходу від політики “воєнного комунізму” до непу, датуючи його 1921 – першою половиною 1923 рр., коли продовжувалося здійснення політики “воєнного комунізму”. На місцях проводилося розкуркулення заможної частини сільського населення (вересень 1920 – квітень 1921 рр.). У неї відбирали продукти харчування, одяг та предмети домашнього вжитку, причому 25 % використовували радянські службовці, а 50 % – члени КНС [1]. Враховуючи, що колоністи в своїй більшості були заможними селянами, вказана акція головним чином охопила їх.

Як правило, конфіскація майна проводилася комуністами, членами КНС, ревкомів при сприянні міліції та військових частин, при цьому складалися акти і протоколи вилучення, подібні до цього:

“Протокол 1920 року, вересня, 14 дня.

Я, начальник 6-го району Одеської повітової міліції В. Булла в присутності члена КНС Ландау (німецьке село Одеського, потім Вознесенського повіту Одеської губернії) Франца Михайловича Штольца і старшого міліціонера 6-го району Петра Яблоцького зробив обшук у квартирі громадянки Ганни Францівни Весбергер, сини якої добровільно пішли в лави білогвардійців. Обшук проводився по вилученню лишків речей та інших предметів. З усіх оглянутих речей виявилися зайвими: 21 жіноча блуза, 10 спідниць, 4 фартухи, 4 платки, 4 занавіски, 1 рушник, 1 тюфяк, 3 подушки, 1 ковдра, 8 пар старих панчіх, 1 фуражка, 2 чоловічі пальто, 2 теплих кальсон, 3 жилетки, 2 піджаки, 1 шапка. Всі вищезазначені речі конфісковані як лишки. Підпис”[2].

Вилучали не тільки одяг і речі домашнього вжитку, а й живий і мертвий інвентар, розподіляли його серед бідноти. Зокрема, у Філіпа Брильця з того ж села забрали 10 корів, 3 телиці, 6 телят, 3 коней, 2 рядові сівалки, 2 тачанки, 1 фаєтон. Даремно заможні селяни, рятуючи від конфіскації своє майно, передавали на збереження найбіднішому населенню інвентар, одяг і предмети домашнього

вжитку. Голова Ландауського волосного КНС Іван Цапко грізно застерігав: “Винні з бідноти будуть віддані суду революційного трибуналу, а здане їм на збереження майно відібране”. За час розкуркулення в 1920-1921 рр. у мешканців Ландау було конфісковано 102 коня, 171 корову, 33 пари упряжі [3]. Не кращим було становище і в інших колоніях степової України.

Для проведення подібних заходів формувалися повітові волосні “трійки”, “п’ятірки” в складі голів ревкомів та КНС, секретаря комуністичного осередку, військового та продовольчого комісарів. З метою “викачування” хліба у волостях і селах створювалися продовольчі наради в складі голів волосних та сільських (виконкомів), КНС, військових комісарів. За допомогою грубої сили продовжувала стягуватися продовольча розверстка. Вона встановлювалася не тільки на зерно, а й на іншу сільськогосподарську продукцію. Радянська влада щодо селянства запроваджувала і такий репресивний захід, як заручництво.

Така політика радянської влади щодо селянства викликала з його боку рішучий протест. Одна з найбільш характерних рис цього часу – нестабільність внутрішньополітичної ситуації не лише навесні 1921 року (кронштадський виступ моряків, селянський повстанський рух, посилення криміногенної ситуації), але й протягом всього 1921-1922 рр., та частково 1923 року. Незважаючи на те, що збройна боротьба з супротивниками радянської влади закінчилась перемогою останньої, у 1921 р. внутрішнє становище в Україні, зокрема на Півдні, залишалось складним. Продовжувалися селянські заворушення, викликані на ґрунті неприйняття політики воєнного комунізму, головним складовим елементом якої була продовольча розверстка.

У Бердянському, Вознесенському, Гуляйпільському, Дніпровському, Єлизаветградському, Маріупольському, Мелітопольському, Одеському, Олександрівському, Юзівському повітах, у багатьох волостях і селах продовжували діяти ревкоми, або ж виконкоми змінювалися революційними комітетами.

Господарство було зруйноване багаторічною війною, революціями та соціально-економічними перетвореннями не тільки більшовицького уряду, а й інших політичних режимів, які калейдоскопічно змінювалися протягом періоду 1917-1920 рр. Значна частина орних земель не була засіяна. На ґрунті нестачі продовольства в містах на заводах і фабриках спалахували страйки. Посилилася опозиція всередині правлячої партії більшовиків. Для В. Леніна все більш очевидною ставала необхідність зміни курсу, тому в березні 1921 року на X з’їзді

РКП(б) було прийнято рішення про заміну продрозверстки продовольчим податком, що мало означати скасування політики воєнного комунізму і введення нової економічної політики.

Однак насправді політика воєнного комунізму продовжувалася і після X з'їзду. Продрозверстка за 1920 рік стягувалася повністю, а продподаток мав збиратися лише з урожаю 1921 року. На Півдні України продрозверстка фактично продовжувалася до липня 1923 р. Цьому сприяло ряд причин:

1. Продподаток вводився для врожаю 1921 р., а врожай 1920 р. продовжував збиратися шляхом розверстки, яка була дещо зменшена. І це напередодні посівної компанії, коли зерна у селян майже не залишилося. Таким чином борг необхідно було покривати за рахунок врожаю 1921 р. [4].
2. Якщо враховувати посуху та неврожай 1921 і 1922 рр., то продподаток, який був зменшений у порівнянні з розверсткою, був фактично тією ж розверсткою, так як виконати його все одно було неможливо.
3. Методи, які використовувались для збирання податку, залишались такими ж як і при стягненні розверстки [5].

У протоколі засідання Миколаївського губерньського Військово-Продовольчого засідання від 18.06.1921 р. відзначалось: “Стан посівів по всій губернії катастрофічний. Встановлену навесні цифру в 14 млн пудів необхідно звести до 5 млн пудів, причому, ця цифра перебільшена, бо земоргани вважають, що максимум, що може дати Миколаївщина – це 3 млн пудів” [6]. Незважаючи на це, рішення Політбюро ЦК КП(б)У від 30.07.1921 р. було слідуючим: “... Ставки для Запорізької, Донецької та Миколаївської губерній залишити без змін” [7].

Як виконувався цей продподаток зрозуміло з численних документів. Показовою є телеграма одного із волосних податкових відділів Вознесенського райподатбюро: “При цьому направляємо 20 протоколів на неплатників податку, на предмет дозволу примусового стягнення податку” [8]. Як бачимо, податок стягувався так само, як і продрозверстка – примусово. Це надто боляче вдарило по заможних представниках етнічних меншин.

Відповідальність за стан справ на місцях покладалась на комуністів, але їх було мало, а після чергової чистки в кожній волості залишилося взагалі по 2-3 чоловіки. Становлення селянства до них було різко негативним. Населення відмовлялося годувати відряджених у села партійних працівників у зв'язку з чим, наприклад,

інструктори Первомайського повіткому КП(б)У Одеської губернії не бажали їхати на місце, бо там вони залишалися зовсім голодними [9].

Становище в південноукраїнському селі різко загострилося в зв'язку з голодом, який виник у 1921 р. Кліматичні умови цього року були вкрай несприятливими. Навесні і влітку не було дощів. Посуха 1921 р. повністю спалила посіви в Миколаївській губернії на 65 % площ, Катеринославській – на 64 %, Запорізькій – на 63 %, Одеській – на 45 %, Донецькій – на 40 %. У 21 повіті п'ятох південних губерній (Одеської, Миколаївської, Запорізької, Донецької і Катеринославської) селяни не зібрали навіть посіяного насіння. Вражена засухою земля дала мізерні урожаї: озимої пшениці – 1,5 пуди, жита – 2, ярової пшениці – 1, баштану – 10 пудів з десятини [10]. В 10 інших повітах чистий збір хлібів не перевищував 5 пудів на душу населення. Кількість худоби в південних губерніях скоротилася наполовину, а свиней – на 70-80 %. Через відсутність вологи в ґрунті сходи восени 1921 року виявились поганими.

Перші прояви голоду на території Миколаївської губернії з'явилися в червні 1921 року. На засіданні губернської військово-продовольчої наради від 18 червня повідомлялося: “Стан по всій губернії безрадісний”, у Миколаївському повіті в 60-верстному радіусі від Миколаєва сходи загинули. Дещо краще в районах Нового Бугу і Привільного [11]. На нараді було прийнято рішення просити наркомпрод припинити вивіз продовольства з Миколаївщини, не призначати податкового завдання до з'ясування розмірів неврожаю в губернії, залишити врожай озимини на насінневі потреби потерпілих від посухи. Не дивлячись на таке становище, ЦК КП(б)У зобов'язав губком партії щоденно вантажити по п'ять вагонів хліба на північ [12]. У кінці 1921 р. повністю голодуючими були оголошені Запорізька і Донецька губернії, Дніпропетровський, Херсонський і Миколаївський повіти Миколаївської губернії, Катеринославський і Новомосковський Катеринославської, Одеський і частково Тираспольський Одеської. У 1922 р. голод посилювався, влітку ним були охоплені нові території: Єлизаветградський повіт Миколаївської, Верхньодніпровський, Нікопольський, Криворізький і Павлоградський повіти Катеринославської, Тираспольський і Вознесенський Одеської губерній. Лише в Донецькій губернії голодувало 500 тис. чол. [13].

Однак держава вимагала в повному об'ємі виконання продрозверстки за 1920 рік, а потім і продподатку. 6 серпня 1921 р. В. Ленін повідомив наркомпроду УСРР М. Владимірова про свій

намір широко застосувати війська для збирання продовольчого податку в Україні. Через кілька днів, 12 серпня, за його підписом вийшла спеціальна постанова Ради праці та оборони (РПО) про застосування надзвичайних заходів під час вилучення продподатку. Але у селянства не було можливості його сплатити. Повітові власті Вознесенська для стягування продподатку вирішили застосувати дещо з арсеналу методів воєнного комунізму. В усі волості були направлені уповноважені для забезпечення 100-процентного збору продовольчого податку. На горизонті цілком реально замаєчило нове розкуркулення. Вирішили застосувати військову силу. Так, 11 листопада 1921 року був виданий “терміново таємний наказ” по 43-й бригаді 15-ї стрілецької дивізії про проведення “ударника” у селах повіту. Командирам 127 і 129 полків наказувалося з 12 листопада приступити до збирання продовольчого податку в Мостівській, Новокраснянській та Константинівській волостях [14].

Скрізь проходили сільські сходи, де обирали ходаків, щоб клопотатися перед губернськими та повітовими властями про звільнення від продподатку в зв’язку з неврожаєм. Тисячами склалися заяви до податкових комісій про звільнення від сплати всього податку чи частини його. Велику кількість заяв подавали представники етнічних меншин. Ось одна з таких заяв від мешканця села Ландау Никодима Адамовича Ерментраута: “Я виконав четверту частину продподатку, а решту виконати при всьому моему бажанні не можу через відсутність хліба. Я засіяв був 5 десятин, з яких 1,5 десятини пшениці побив град. Приймаючи до уваги вищезазначене, прошу мене від виконання решти звільнити [15]. Але власті на це не йшли, домагаючись повного стягнення платежів.

Збирання продподатку йшло з великими труднощами. План 1921 року не був виконаний. Місцеві органи влади посилили репресивні заходи щодо неплатників: штрафи в подвійному чи потрійному розмірі, арешти, опис рухомого та нерухомого майна.

У зв’язку з голодом, настрої представників етнічних меншин був пригніченим. Заміна продрозверстки продподатком не принесла їм істотного полегшення. Розповсюдилися чутки, що в Україні буде буржуазна республіка. Товарообмінні операції кооперативних установ майже не проводяться через відсутність товарних фондів та грошових знаків у населення. Сільське господарство в занепаді, відсутній живий та мертвий інвентар. Багато волостей зовсім голодують. Розвивається карний бандитизм, особливо крадуть одяг і продукти. У деяких військових частинах, розташованих у повіті,

поширюється дезертирство на ґрунті відсутності обмундирування. Червоноармійці 51-ї дивізії займаються нальотами і тим загострюють взаємовідносини сільського населення і Червоної армії [16].

У деяких волостях ставлення до радянської влади і компартії було відверто ворожим. “Відсутній посівний матеріал, – читаємо у зведенні Вознесенського повітового комітету КП(б)У від 9 березня 1922 року. – Цим користуються куркулі і контрреволюційні елементи, особливо підігруючи ворожі настрої щодо комуністів. Ходять чутки про відхід радянської влади з України. Ціни на ринку зростають, кооперативи працюють слабо, конкурувати на ринку вони не в змозі, товарообмінні операції практично припинились. Населення віддає перевагу купівлі потрібних речей на ринку: на останньому якщо не дешевше, то кращої якості, більший вибір – нема канцелярської тяганини. Відсутнє насіння, частина землі не буде засіяна. Боротьба з голодом не ведеться” [17].

З місць йшли тривожні повідомлення: “Скрізь: “Дайте хліба і насіння!” Незадоволення збиранням хліба понад продподаток, подвірним вилученням, тим, що не залишили хліба для посіву, а тепер – не дають. Погана погода – дощі, мороз, холодний вітер із снігом, велика багнука, будь-яка робота в полі припинилась”, – так писали в інформаційному зведенні Миколаївського губвиконкому за квітень 1922 року про становище на місцях [18]. Офіційні документи свідчать, що в Миколаївському повіті з 276327 чол. населення голодувало 156906. У Миколаєві, наприклад, голодувало 35 % мешканців, а недоїдало 85 %. Допомогу одержувала ледь половина населення. Пайків у січні-квітні 1922 року було надано 110375, калорійність кожного з них ледь досягала 800 калорій.

Ступінь голодування була жахливою, цілі сім’ї сиділи на фунті макухи протягом доби. Споживалося все, що можна було жувати: м’ясо собак і кішок, збруя, трупи загиблих тварин. Коріння пирію, луска проса були ласощами. Хліб випікали з домішками макухи до 50 %, а чечевиці і проса – до 80 %; він виходив глевким і важким. На ґрунті споживання різних сурогатів реєструвалися отруєння і смерть. Навесні люди падали від голоду і вмирили. Смертність стала перевищувати народжуваність [19].

Жах голоду привів до появи канібалізму. Кількість випадків людодства в Одеській губернії точно невідомо, проте їх було не мало. Миколаївський губздрав зареєстрував 18 подібних випадків: 7 – у Дніпропетровському повіті, 8 – у Херсоні, 3 – у Миколаївському повіті. На ґрунті голоду і пов’язаного з ним здичавіння людодство затьмарило все [20].

Канібалізм був як серед українців, так і серед представників інших етносів. Голова комісії по боротьбі з наслідком голоду із Голої Пристані В. Форощук повідомив слідує. У селі Чулаківка один із селян-нацменів зарізав і з'їв свою дружину. Знову одружився і з'їв нову дружину. Потім затіяв нове весілля. Він звернувся до односельчан з проханням допомогти. У результаті переговорів вияснилося, що він людоїд. Саме тоді і виникла злочинна група в кількості 18-20 чоловік. Банда була організована братами Штригелі. Вони виловлювали в степу жінок та дітей і приводили їх до людоїда. Він їх вбивав, розчиняв, жарив, їв сам і годував цим м'ясом інших злочинців. М'ясо йшло також на соління і ковбасу. У кінці-кінців канібалів викрили та заарештували [21].

Погіршення загального психологічного стану суспільства можна ще пояснити постійними війнами, що супроводжувалися насильством і знищенням людей, високою смертністю під час епідемії: “іспанки”, холери, тифу [22]. Всі ці фактори зменшили в свідомості народу цінність життя. Звичайно, ці причини напряду не пов'язані з проявами людоїдства, проте мають опосередковане значення.

У 1922 р. у Костянтинівській волості Вознесенського повіту голодувало 470 дорослих і 1874 дітей. У Ландауській волості того ж повіту в травні 1922 року голодувало 1409 дітей у віці до 5 років, 2603 – до 15 років, 4497 дорослих. Він голоду померло 11 чоловік. Ховали їх поспіхом, недбало: на цвинтарі копали неглибокі могили, мерці були ледь покриті землею. Часто трупи ставали здобиччю голодних собак [23]. До місцевих радянських службовців, зокрема до голів сільських Рад, – писали з Ландау, – населення ставиться вкрай вороже... Були випадки, коли місцеві жителі юрбою вдирались до виконкому, вимагаючи хліба. На ґрунті голоду посилювалися крадіжки. Кожний господар особисто охороняв свій двір... Серед злодіїв перше місце займали дезертири [24].

Кримінальна ситуація все більше загострювалась. В ніч з 6 на 7 квітня 1922 р. у Ландау група озброєних людей з двома вантажними автомашинами, пов'язавши охорону, пограбувала склад з борошном. Проте пощастило затримати одну вантажівку і повернути частину борошна [25]. Місцеві органи влади були шоковані розмахом карної злочинності. Голова Ландауського волвиконкому писав відчайдушного листа до Вознесенська: “На місцях з кожним днем кількість крадіжок і злочинного елемента збільшується. Вуличні злодії не несуть суворого покарання, і це дає можливість збільшувати численність нових злодіїв. За будь-яке порушення порядку і спокою у волості

несуть відповідальність відповідачі (у 1921 р. у Ландау були складені списки 120 куркулів, які були відповідачами в разі нападу грабіжників, злодіїв, тобто потенційними заручниками) [26]. Злодії прекрасно знаючи, що за злом та пограбування державних і громадських складів відповідальність несуть відповідачі, вільно чинять крадіжки. Надходять протоколи про внесення всіх злодіїв у відповідачі. Прошу термінових вказівок, як вчинити” [27]. Вознесенський повітовий виконком дав добро, внаслідок чого був складений список 55 мешканців Ландау, викритих у крадіжках, нальотах та вбивствах, починаючи з 1919 року [28].

Безвихідним було становище шкільних вчителів. “8 вчителів сидять зовсім без хліба”, – писав Ландауський волвиконком у доповідній записці Вознесенському повітовому виконкому. – 7 поїхали за хлібом в урожайні місцевості, а решта включно зайнята добуванням насущного хліба... Щодня в кожній колонії помирає голодною смертю від 6 до 17 чоловік. Звичайне явище – бачити дітей, які лежать на землі й гризуть кістки минулорічної падалі” [29].

Для боротьби з голодом створювалися відповідні сільські та волосні комісії (Допголи), встановлювався додатковий збір на всіх млинах на користь голодуючих, розподілялися пайки, одержані з різних регіонів країни та з-за кордону. Місцеві власті намагалися поставити під жорсткий контроль роботу млинів. Особливо це стосувалося тих млинів, які мали німці та євреї. У 1921 році помел зерна заборонили особам, які не виконували продрозверстку. Для постачання хоча б мінімальною кількістю продовольством вчителів, медичних працівників, радянських службовців волвиконком навесні 1922 року ще раз обклав заможних господарів зерною повинністю [30].

Влітку 1922 року Миколаївську губернію вразив новий неврожай. Валовий збір зерна, хоч втричі і перевищив минулорічний, однак становив лише 40 % від середньорічного рівня 1916 року. Значно погіршився стан тваринництва. поголів'я худоби в порівнянні з 1921 р. скоротилося на 58 %, у багатьох селах збереглося не більше 10 % худоби [31].

На території губернії на початку 1922 р. було створено Раду захисту дітей (Радзадіт), головним завданням якої було покращення побуту дітей. Дітей-сиріт і напівсиріт розміщали в будинках грудних дітей, дитячих будинках, інтернатах, де вони знаходились на повному утриманні. На заклик Радзадіту про допомогу відгукнулося 16 організацій, які патрунували 2000 дітей. У зв'язку з значним зростанням безпритульності дітей були відкриті приймальні пункти

на 300 чоловік [32]. Проте діти, що надходили до приймальника, були настільки виснажені, що їх помирало до 80 % [33].

Голод, що продовжувався на території Півдня України з січня 1921 р. по травень 1923 р. привів до тяжких наслідків. Вкрай було підірвано господарство, а головне загинуло тисячі чоловік. Лише після врожаю 1923 р. стан на території області змінився. Збільшення зернових ресурсів на 20 % дало змогу помітно поліпшити харчування населення, особливо в степових губерніях, де валовий збір зерна порівняно з попереднім роком зріс на третину [34]. До того ж кліматичні умови не сприяли посівній кампанії: довго було холодно, безперервно йшли дощі. Люди, які мали коней, відправились у Подільську та Київську губернії для придбання хліба та насіння. Лише в травні 1922 року від держави надійшло кілька тисяч пудів посівного матеріалу, що задовольняло потреби лише на кілька відсотків.

У той же час із різних губерній України, центральних районів Росії, Поволжя та Сибіру на Південь прибували сім'ї, які раніше проживали тут і виїхали під час проведення столипінської аграрної реформи. Крім того, багатьох сільських господарів (головним чином представників етнічних меншин) зобов'язували брати на виховання дітей з Поволжя. Про примусовий характер цієї добродійної акції свідчить хоча б такий документ:

“Підписка. Лютого, 11 дня, 1922 року даю цю підписку голові Ландауського волвиконкому Гіршу в тому, що я, Шардт Йоганн, взяв на повне утримання хлопчика з Поволжя і буду його утримувати, як рідного. В разі зловживання чи відмови утримувати хлопчика я підлягатиму суду Ревтрибуналу. Підпис” [35].

І це при тому, що незважаючи на деякі статистичні розходження, всі документи засвідчують одне – за інтенсивністю і розмірами голоду у степовій Україні нічим не відрізнявся від голоду в Поволжі.

Найжахливішими були демографічні наслідки голоду. Знижуючи опір організму, голод загострив чимало хвороб і сприяв поширенню пошестей. За даними Наркомздорів'я УСРР, тільки за сім місяців 1922 р. у неврожайних губерніях республіки хворіло на холеру 24,4 тис. чоловік, на черевний тиф – близько 19,6 тис., на висипний – 136,6 тис. та на зворотний – 141,7 тис. чоловік. Значно зросла смертність населення.

Точне число жертв голоду в Україні не встановлено. Відповідні дані даремно було б шукати серед недоступних раніше історикам архівних матеріалів – у них не було потреби, так само, як і в об'єктивній оцінці врожаю 1921 р. За розрахунками Наркомздорів'я

УСРР, від голоду до осені померло 47,5 тис. чоловік, а дивлячись на скорочення природного приросту народонаселення, кількість мешканців республіки зменшилася на 235 тис. чоловік. Однак, навіть за офіційною оцінкою, ці показники визнавалися дуже неповними.

Таким чином, наведені факти про соціально-економічне та політичне становище південноукраїнського села дають підставу виділити в окремий етап період переходу від політики “воєнного комунізму” до нової економічної політики. Цей період характеризувався подальшим погіршенням економічної ситуації в українському селі, руйнуванням його продуктивних сил, пов’язаних з голодомором 1921-1923 рр., викликаним як об’єктивними обставинами (посухою), так і репресивною політикою радянської влади щодо заможного селянства. Спостерігалися численні факти селянського повстанського руху, діяли злочинні угруповання, що особливо проявлялось у середовищі національних меншин.